

SAİD HALİM PAŞA’NIN DÜŞÜNCE DÜNYASI VE İKTİSADİ MESELELERE BAKIŞI

Ali Haydar BEŞER

Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, İİBF, ali.beser@klu.edu.tr

Özet

Farklı sosyal bilim disiplinlerinin bir düşünüre yaklaşımı genellikle kendi disiplinleri açısından olmaktadır. Bu yöntemin yeni okuma biçimlerine imkân vererek çıkarımlarda bulunulmasını sağladığını belli ölçüde kabul etsek de kesinlikle o düşünürü daha anlaşılır kılmış olmamaktadır. Bir disiplinden hareketle bir düşünüre bakan araştırmacı, çoğu zaman düşüncenin bütününe vâkıf olamamakta, araştırmasını kendi disiplinini ilgilendiren kısımlarla sınırlandırmakta, *akademik pragmatizm* diyebileceğimiz bir yaklaşım içerisinde bulunmaktadır. Diğer bir deyişle düşünce yeniden üretilmemekte, disiplin için tüketilmektedir. Bu çalışmada, belirtilen bu metodolojik hataya düşmeden Said Halim Paşa’nın düşüncesi kendi bütünlüğü içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır. Düşünce dünyası içerisinde önemli bir yer tutmayan iktisadî meselelere bakışı bir yere oturtulmaya çalışılmıştır. Bununla beraber İslâmcılık düşüncesinin önemli bir temsilcisi olması dolayısıyla bu fikrî akımın iktisadî konulara yaklaşımını da göstermek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktisadî düşünce, İslâmcılık, Sosyal bilim, Yöntem

SAİD HALİM PAŞA’S THOUGHT STRUCTURE AND VIEW OF ECONOMIC ISSUES

Abstract

When dealing with a thinker, the approach of different disciplines of social sciences is usually in terms of their own discipline. Although we accept to some extent that this method allows the new reading forms to be found in the inferences, the thinking is certainly not clearer. A researcher who looks at a thinker from a discipline is often unable to ascertain the whole of the thinker and limits his research to those that concern his own discipline and is in an approach that we can call *academic pragmatism*. In other words, thought is not reproduced, it is consumed for discipline. In this study, it was tried to be taken into consideration in Said Halim Pasha's own thought without falling into this methodological flaw. His view of economic issues that did not occupy an important place in his thought was tried to be put in one place. Moreover, since it is an important representative of Islamic thought, it is also intended to show the approach of this intellectual current to economic issues.

Key Words: Economic thought, islamism, Social science, Methodology

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve özellikle de II. Meşrutiyet devri, düşünce hayatı açısından oldukça verimli bir dönemdir. Önemli düşünce adamları dönemin meselelerini derinlikli bir biçimde tahlil etmişler, fikirlerini karşılıklı olarak savunmuşlardır. Devlet'in ve toplumun içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumun, çıkış yolu arayışlarının, Avrupa'daki hızlı değişimlerin de bu düşünce hayatını etkilediği bir gerçektir. Bu dönem düşünürlerinin ortak özellikleri olarak; çok önemli bir kısmının en az üç dil bildiğini, özellikle Avrupa'daki fikrî tartışmaları takip ettiklerini, savundukları görüşlerde samimi ve yazıda edebî zevk sahibi olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Said Halim Paşa da Osmanlı son döneminin siyaset adamlarından, ama daha önemlisi önde gelen düşünürlerinden biri, İslâmcı düşüncenin de en önemli temsilcisidir.

Bir düşünürün düşüncesini ele almanın birçok yöntemi olabilir. Farklı sosyal bilim disiplinlerinin bir düşünüre yaklaşımı genellikle kendi disiplinleri zaviyesinden olmaktadır. Bu yöntemin yeni okuma biçimlerine imkân vererek çıkarımlarda bulunulmasını sağladığını belli ölçüde kabul etsek de kesinlikle o düşünürü daha anlaşılır kılmış olmamaktadır. Bir disiplinden hareketle bir düşünüre bakan araştırmacı, çoğu zaman düşüncenin bütününe vâkıf olamamakta, araştırmasını kendi disiplinini ilgilendiren kısımlarla sınırlandırmakta, *akademik pragmatizm* diyebileceğimiz bir yaklaşım içerisinde bulunmaktadır. Araştırmacı, ilgilendiği düşünürün düşünce dünyasına vâkıf olduğu durumlarda bile kendini bu pragmatik yaklaşım ve disiplin içi harekete mecbur hissetmesi dolayısıyla *bütünden* bağımsız olarak *parçayı* ele almaktadır. En azından bu parçanın, incelenen düşüncenin içerisinde nereye tekabül ettiği ve ne kadar yer işgal ettiği belirtilmediğinde, olduğundan fazla büyütülen bu *parçaların* birleşiminden de o düşünüre ait *bütünü* elde etmek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla inceleme konusu yapılan düşünce daha anlaşılır kılınmış olmamakta, belki sadece içerisinden bakılan disipline yeni unsurlar kazandırılmış olmaktadır. Diğer bir deyişle düşünce yeniden *üretilmemekte*, disiplin için *tüketilmektedir*.

Bu hususlar göz önünde bulundurularak öncelikle Said Halim Paşa'nın hayatı, şahsiyeti ve eserleri üzerinde durulacak, kapsamlı bir düşünce haritası çizilip daha sonra iktisadî meselelere bakışı ele alınacaktır.

1. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Osmanlı son dönem önemli düşünür ve devlet adamlarından Mehmed Said Halim Paşa'nın doğum tarihi hakkında ihtilaf varsa da Sicilli-i Ahvâl Defteri'ndeki kayıtlara göre 19 Şubat 1864 tarihinde Kahire'de doğmuştur (Bostan, 1992: 17).¹ Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1848) torunu ve vezir Halim Paşa'nın (1830-1894) oğludur.

Mısır Hidivi ile arası açıldığı için orayı terketmeye mecbur kalan Halim Paşa ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek Baltalimanı'ndaki yahya yerleşti (Düzdağ, 2006: 15). Said Halim Paşa bu sırada altı yedi yaşlarındaydı.

İlköğrenimini özel hocalardan alan Said Halim Paşa, henüz küçük yaşlarında Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte İsviçre'ye gönderildi ve orada beş yıl kalarak siyasî ilimler alanında üniversiteyi bitirdikten sonra tekrar İstanbul'a döndü (Bostan, 2011: 11).

Devlette aldığı hizmetlerde hızla yükseldi. Henüz yirmi dört yaşında iken 1888'de Şûrâ-yı Devlet âzâlığına tayin edildi. 1892'de "birinci rütbeden Osmanî nişanı" ile ödüllendirildi. Başarılı görevlerinden sonra 1900'de rütbesi "Rumeli Beylerbeyliği" makamına yükseltildi (Bostan, 1992: 20). Otuz altı yaşındaydı ve padişahın itibar ettiği kişilerden biriydi. Fakat kimlerin ve neden verdikleri hâlâ bilinmeyen "jurnaller" ile bir takım evrâk ve silah bulundurduğu iddiasıyla yalısında arama yapıldı. Bir şey bulunamamış olsa da takip ve baskı altına alındı. Sonunda 1903'ten sonra kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte İstanbul'dan uzaklaştırıldı (Düzdağ, 2006: 17).

Önce Mısır'a daha sonra Avrupa'ya giden Said Halim Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mensuplarıyla ilişki kurdu. Bu cemiyete hem fikrî ve hem de maddî yardımlarda bulundu. Meşrutiyet'in ilânından sonra tekrar İstanbul'a dönen Said Halim Paşa 1908'de Yeniköy Belediye reisliğine seçildi. 1909'da Selânik'te yapılan İttihat ve Terakki kongresine katıldı ve aktif görev aldı. 1912'de Şûrâ-yı Devlet'e başkan olarak tayin edildi ve kabineye girmiş oldu. Aynı yıl içerisinde bu görevinden ayrılmış olsa da 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığında Hâriciye Nâzırı oldu (Bostan, 1992: 23-30).

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle boşalan sadrazamlık koltuğuna İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteğiyle 12 Haziran 1913'te Said Halim Paşa oturdu. Oluşturduğu kabinede aynı zamanda Hâriciye Nezâreti'ni de kendisi aldı. Aynı yıl yapılan kongrede

¹ Said Halim Paşa'nın doğum tarihi İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a göre 1863, Dışişleri Bakanlığı'ndaki kayıtları delil gösteren Ahmet Şeyhun'a göre ise 28 Ocak 1865'tir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığına seçilmesine rağmen idareyi “vekîl-i umumî” adı altında Talât Bey yapıyordu (Düzdağ, 2006: 20). Said Halim Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtsız bir şekilde bağlanmamış, hatta cemiyet içerisindeki aşırılıkları engellemiş ve adeta dengede tutmuştur (Bostan, 2008: 557).²

Kendisinden habersiz işler yapıldığını öğrenen Said Halim Paşa 1914'te istifa etse de padişahın ve kabine üyelerinin isteği üzerine istifasını geri çekti. 1915'te Talât Bey ile anlaşmazlığı neticesinde Hâriciye Nâzırlığı'ndan istifa etmek durumunda kaldı. 1916'da Said Halim Paşa Hükümeti'ni düşürme teşebbüsü vardır ve bu hareketi gerçekleştiren de bir İttihatçıydı. Talât Bey, hükümet içerisinde nüfuzunu giderek güçlendirmekte ve Said Halim Paşa ile araları açılmaktaydı. Nihayet Said Halim Paşa 3 Şubat 1917'de görevinden istifa etti. Yani sadrazamlığının çok önemli bir kısmı 1. Dünya Savaşı esnasındadır. Toplam 3 yıl, 7 ay, 21 gün sadrazamlık yapmıştır. Said Halim Paşa İttihat ve Terakki ile bağlarını istifa ettikten sonra da koparmadı (Bostan, 1992: 55-73).

Sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra Said Halim Paşa yalısına çekilerek, gördüğü sorunlara çözüm olması maksadıyla eserler kaleme almaya devam etti. İttihat ve Terakki'nin dağılmak üzere olduğunu farkedince “Muhafazakâran Fırkası” adı altında bir parti kurma teşebbüsünde bulunmuş, fakat bu girişimi gerçekleştirememiştir (Bostan, 1992: 75).

1919'da Damad Ferid Paşa sadrazam olunca İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden 66 kişiyi tutuklattı. Bunların arasında Said Halim Paşa da vardı. Tutuklular, bugün İstanbul Üniversitesi Beyazıt Kampüsü içerisindeki “Bekirağa Bölüğü” denen hapishaneye kondular. Daha sonra Said Halim Paşa'nın da aralarında bulunduğu tutukluları önce Mondros'a, dört ay sonra da Malta'ya sürgün ettiler (Düzdağ, 2006: 25-26).

Said Halim Paşa'nın sürgün hayatı iki yıla yakın sürdü. Sürgünlerin tabii başkanı sayılıyordu. Malta'da sürgün olduğu süre zarfında İngilizce ve Fransızca olarak çeşitli devletlere sürgündeki durumlarının bilinmesi için mektuplar yazdı. Bu mektupların bir kısmı otuz beş sayfayı bulan oldukça önemli mektuplardır (Bostan, 1992: 91-98). Yabancı

² En önemli İslâmcı düşünürlerden biri olarak kabul edilen Said Halim Paşa'nın, genel başkanlığına seçilecek kadar “İttihatçı” olması, o döneme yönelik sonradan oluşturulan kategorik bakışların yanlışlığı veya en azından eksikliğini göstermektedir. Nitekim Ertuğrul Düzdağ Said Halim Paşa'nın İttihat ve Terakki içerisindeki konumunu “devlete hizmet için başka bir yol bulamamış olması” şeklinde açıklamıştır. bkz. Düzdağ, s.24.

hükümetlere gönderilen bu mektuplar eleştirilse de, dönemin şartları içerisinde değerlendirilmeli ve sadrazamlık yapmış biri için tabii karşılanmalıdır.

Nihayet 29 Nisan 1921’de Said Halim Paşa serbest kaldı ve Sicilya’ya gitti. İstanbul’a dönmek istediye de zamanın sadrazamı Tevfik Paşa müsaade etmedi. Kardeşi Abbas Halim Paşa İstanbul’a döndü, kendisi Roma’da bir konak kiralayarak oraya yerleşti. 5 Aralık 1921 tarihinde akşam araba ile evine geldiği sırada bir Ermeni tarafından alnından vurularak öldürüldü (Düzdağ, 2006: 27). Cenazesi İstanbul’a getirilerek Sultan Mahmud Türbesi bahçesinde babasının yanına defnedildi.

Said Halim Paşa küçüklüğünden itibaren çok iyi bir eğitim almış ve dört dile vâkıftı. İslâmcıların en önemli önderlerindedir. Mütefekkirliği siyasî hayatının önündedir. Avrupa’yı yakından tanıyor ve Osmanlı toplumunu iyi biliyordu. İyi ud çalan bir musikîşinastı, ayrıca piyano da çalardı. Özellikle Malta sürgünü esnasında tenis ve satranç oynadığı bilinmektedir. Babasından kalma büyük bir servete sahipti, yoksullara yardım elini uzatır, özellikle de sanatçıları korurdu (Bostan, 1992: 107-110).³

Said Halim Paşa’nın hacim olarak küçük ve fakat derinlikli analizler içeren sekiz kitabı vardır. Eserlerinin tamamını Fransızca kaleme almıştır. Bir kısmı Mehmed Âkif tercümesi olmak üzere tamamı Sırâtmüstakim ve Sebilürreşad dergilerinde yayımlanmıştır. Bu kitapları dışında da bazı yazıları ve mektupları vardır. Eserleri tarih sırasıyla; 1910’da Taassup, 1911’de Meşrûtiyyet, yine 1911’de Mukallidliklerimiz, 1916’da Buhrân-ı İctimâîmiz, 1917’de Buhrân-ı Fikrîmiz, 1918’de İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye, yine 1918’de İslâmlaşmak ve son olarak 1921’de İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye başlıklarıyla yayımlanmıştır (Düzdağ, 2006: 29-33). Bütün eserleri bir araya getirilerek ve sadeleştirilerek Ertuğrul Düzdağ tarafından ilk defa 1973 yılında, en son 2006 yılında Buhranlarımız ve Son Eserleri başlığıyla yayımlanmıştır (Paşa, 2006).⁴

³ Kardeşi Abbas Halim Paşa’nın da sanatçılara değer verdiğini ve özellikle de Mehmed Âkif’i çok sevdiğini, himaye ettiğini, Mısır’da kendisine kalacak yer tahsis ettiğini, Âkif’in Türkiye’ye tekrar dönüşünde onun çiftliğinde kaldığını ve nihayet ona ait Mısır Apartmanında vefat ettiğini biliyoruz.

⁴ Metin içerisinde Said Halim Paşa’nın yazdıklarına atıf yapılan yerlerde bu kitap dikkate alınarak sadece sayfa numarası belirtilecektir.

2. Düşünce Dünyası

Said Halim Paşa'nın düşünce haritası çizildiğinde en belirgin unsur Doğu-Batı ikiliği olacaktır. Paşa'nın Doğu dediği aslında İslâm toplumları, daha da özelde Osmanlı toplumdur. Düşüncesinin omurgasının Batıyı anlama, Osmanlı toplumunu anlama ve bu iki dünyanın mukayesesini yapma çabası olduğu söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın düşüncesinin en önemli özelliklerinden birisi, tamamıyla kendi düşüncesi olması, fikirlerinin sahte ve eğreti durmaması, kendi zihin dünyasında üretilmiş olmasıdır diyebiliriz. Eserlerinde o gün tartışılan mevzular hakkında bile yazarken üst bir dil kullanmıştır. Bu onun entelektüel derinliğini de göstermektedir. Yazılarında ne eleştirmek ne de fikirlerini paylaşmak için herhangi bir düşünürün ismini zikretmemiştir. Sadece iki Batılı düşünürün (Kant ve Spencer) isimlerini, fikirleri için değil misâl olarak zikretmiştir.

Said Halim Paşa'nın düşüncesinin bir diğer özelliği bununla bağlantılı olarak yerli bir düşünce olmasıdır. Yerlilik kavramının muhtevası tartışılabilirse de (Akın, 2011: 144) içerisinde yaşadığı toplumun sorunlarını teşhis etme ve onlara çözüm üretme anlamında yerli bir düşünür olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın düşünce dünyasına etki eden düşünürlerin tespiti oldukça zordur. Zira kendisi açıkça isimler zikretmediği gibi, muhtemel kişilerin düşünceleriyle birebir bağlantı kurabilecek somut deliller de yoktur. Paşa'nın eserleri hacimli değil, bilakis oldukça kısa ve özdür. Dili ve düşüncesi özgündür. Bu durum, kesin yargılarda bulunmayı ve isimler zikretmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat Paşa'nın müslüman düşünürleri iyi bildiği, İslâm düşüncesinin ana metinlerini okuduğu, Batıdaki fikir dünyasını yakından bildiği ve özellikle sosyoloji disiplinine ait metinleri okuduğu, Osmanlı'daki fikrî tartışmaları takip ettiği rahatlıkla söylenebilir. Said Halim Paşa'nın Muhammed bin Abdolvahhap'tan etkilendiğini söyleyen Ahmet Şeyhun aslında onun da etkilendiği isim olması dolayısıyla önemli İslâm düşünürü İbn Teymiyye'nin ismini zikreder (Şeyhun, 2010: 16).⁵ Başka isimler zikredilmeksizin sadece bu iki ismin zikredilmesinin eksik ve hatta yanlış olacağı, bunun delillendirilebilmesinin mümkün

⁵ Doktora tezi olarak hazırladığı bu çalışmayı Ahmet Şeyhun İngilizce olarak kaleme almıştır. Sadece bu iki ismi zikretmesinin de sebebinin, muhatap kitlesini dikkate alarak, Said Halim Paşa'yı onların zihninde bir yere yerleştirme kaygısı olduğunu zannediyoruz. Her halükarda bu sınırlamanın yanlış olduğu kanaatindeyiz.

olmayacağı kanaatindeyiz. Paşa'nın bu kişilerden etkilendiği ve düşüncelerinde yakınlık olduğu söylenebilir de sadece bu isimlerin zikredilmesi, resmi sınırlandıracaktır.

Said Halim Paşa'nın eserlerinden, sosyolojiyi çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Fakat Paşa batılı sosyologların fikirlerini aktarmak veya tartışmak yerine, sosyolojiyi içinde yaşadığı toplumun fotoğrafını çekmek için kullanır. Bu anlamda ilk Türk sosyologlardan birisi olduğu da söylenebilir (Akın, 2011: 144). Said Halim Paşa adeta sosyolojiyi toplumun o anki sorunlarını tespit etmek için bir alet olarak kullanır ve çözüm olarak da İslâmlaşmayı önerir. Böylece anlama ve açıklamanın ötesinde yönlendirmede bulunur. Paşa'ya göre toplumun içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkabilmesi ancak İslâmlaşmasıyla mümkündür. İslâmlaşmak ise İslâm'ın inanç, ahlâk, yaşayış ve siyasete yönelik prensiplerinin tamamıyla uygulanması demektir (s.186). Kişi İslâm'ın ahlâk ve yaşayış biçimine uymadıkça sadece müslüman olduğunu söylemesi bir anlam ifade etmez. Ama bir müslüman, dininin gereklerini yerine getirirse zaten sosyal görevlerini de yerine getirmiş, dolayısıyla farkında olmadan onu yaşayış haline getirmiş olur (s.118). Paşa'ya göre başa gelen felâketler, kişilerin ahlâkî noksanlıkları sebebiyledir (s.124). İnsanı yönlendiren de bilgisinden çok ahlâkıdır (s.125). Dolayısıyla ahlâkî terbiye, bilginin ve öğretimin önüne geçirilmelidir. Zira bilgi bu ahlâkî terbiye için sadece bir araçtır (s.137). Bu ahlâkî sağlayacak olan ise İslâmdır. Sosyal yapı bu ahlâk neticesinde oluşur, siyaset ise tabii olarak bu sosyal yapıdan ortaya çıkar (s.170). Zaten siyaset yine İslâm ahlâkının toplumda daha mükemmel hâle getirilmesi için çalışır ve bunun için var olmalıdır (s.193). Dolayısıyla Said Halim Paşa'nın düşüncesinde bir 'ahlâk dairesi'nden söz edilebilir. Ahlâk sosyal yapıyı biçimlendirir, sosyal yapı siyaseti oluşturur, siyaset ahlâkî mükemmelleştirir. Paşa'ya göre İslâm ahlâkî her bakımdan Batı'dakinden çok daha üstündür (s.209). Bu konuda onlar gibi olmaya çalışmak aşağı inmeye çalışmak demektir.

Said Halim Paşa aydınlar üzerinde önemle durur ve toplumun içinde bulunduğu durumdan devlet adamları kadar aydınların da sorumlu olduğunu söyler (s.71). Paşa'ya göre eskiden aydınların en büyük eksikliği Batı'yı tanımamak ve bu yüzden ona düşmanlık beslemesiydi. Bugün ise aydınların tam tersi bir durumda olduğu görülmektedir ve bu eskiye göre daha zararlıdır (s.100). Zira bu aydın sınıf, içinde yaşadığı topluma yabancılaşarak her şeyde öykündüğü batılıları taklit etti, bu durum da toplumun yeniliklere sert bir şekilde karşı koymasına sebep oldu (s.111). Sonuçta her tarafta halk ile aydın tabakası arasında büyük bir uçurum meydana geldi. Halk ile aydının durduğu yerler bir tezat meydana getirir oldu (s.168).Yapılması gereken şey Paşa'ya göre, halk ile

aydının “gâye birliği”nin yeniden sağlanması (s.169), aydınların mensup oldukları toplumun millî gayelerine hizmet etmeleridir (s.173).

Said Halim Paşa'ya göre içinde bulunulan bütün sıkıntılı durumlar Batı medeniyetinin anlamadan taklit edilmesi yüzündendir (s.60). Batı ile aramızdaki ortak noktaların sanılandan daha az olduğunu söyleyen Paşa'ya göre her milletin kendisine has bir yapısı vardır ve diğerini taklit etmek oldukça tehlikelidir. Bu durum dolayısıyla ki, sosyoloji ilmi gelişmiştir. Eğer toplumlar birbirinin aynısı olsa sosyoloji ile zooloji iç içe olurdu (s.76). Onun için bir toplumun kurumları ihracat maddesi değildir, başka bir ülkeden ithal de edilemezler (s.90). Batının kurumlarını taklit etmenin sonucu onun sosyal yapısını da benimsemektir. Bunlar birbirinden ayrı düşünülemezler (s.261). Bunun için Batılılaşmak, toplumumuz için en kötü şeydir ve kendi medeniyetimizi inkâr etmek demektir. Medeniyetimizi inkâr ise milliyetimizi ortadan kaldırır, zira milliyet ile medeniyet aynı şeydir (s.103)

Said Halim Paşa Batılılaşmayı bunca eleştirmesine rağmen, bu bir Batı karşıtlığına dönüşmemiştir. O günkü düşünürlerin Batı karşısında ya teslim olduğu veya aşırı bir şekilde karşı durduğu dikkate alındığında Paşa'nın bu yaklaşımına dikkat çekilmelidir (Bülbül, 2011: 131). Paşa'ya göre Osmanlı toplumunda Batı'ya karşı bir düşmanlık varsa bu sadece meşru müdafaa içindir; yoksa onları, dinlerinden, vatanlarından, mülklerinden mahrum bırakmak için değildir (s.152) Paşa'ya göre Batı'dan istifade edilmelidir, ama bu onu aynen taklit etmek şeklinde olmamalıdır (s.104). Batılıların ahlâk ve sosyal yapı olarak çok kötü durumda olduklarını düşünen Paşa, tabiat kanunlarının keşfinde ileri olduklarını kabul eder (s.224). Bu ilim ve fenler Avrupalılardan öğrenilmelidir, fakat Batı'dan almamız gerekenler sadece bunlardır (s.239). Özetle, Paşa'ya göre Batı'nın ilmi (teknolojisi) alınmalı, fakat kültürü (manevî değerleri) alınmamalıdır. Bu görüş birçok İslâmcı düşünür tarafından paylaşılmış ve örnek olarak Japonya gösterilmiştir (Yıldız, 2011: 63).⁶

⁶ Mehmed Âkif de Safahat'ında Japonlardan bahsetmiş,

“Sorunuz, şimdi Japonlar da nasıl millettir?”

Onu tasvîre zafer-yâb olamam, hayrettir!” dedikten sonra uzunca övgülerde bulunmuş ve

“Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...”

O da sahiplerinin lâhik olan izniyle.” diyerek aynı hususu nazmetmiştir.

Said Halim Paşa'nın siyasete dair düşünceleri diğer konulara nazaran çok daha ayrıntılıdır. Siyaseti sebep değil bir sonuç olarak görmesine rağmen aynı zamanda bir siyaset adamı olarak özellikle İslâm siyaset düşüncesini ayrıntılı bir şekilde ele almış ve Avrupa'ya göre farklılıklarını irdelemiştir (s.245-261).

3. İktisadî Meselelere Bakışı

Başlangıçta şu söylenmelidir ki, iktisadî meseleler Said Halim Paşa'nın düşüncesinde merkezî bir yer işgal etmemektedir. Paşa, içinde yaşadığı toplumun hastalıklarını teşhis ederken iktisadî meselelere yer vermediği gibi, tedavi reçetesi sunarken de iktisadî meselelere fazla değinmez. Sorunu ve çözümünü daha farklı yerlerde arasa da Paşa, Batı karşısındaki geriliğimizin iktisadî bir gerilik olduğunu, dolayısıyla telafi edilebilir olduğunu söylemektedir (s.234). Söz konusu gerilikten kurtulmanın yolu ise ilim ve tekniğe önem vererek, gelişmeleri takip edip Avrupa'dan almaktır (s.238). Fakat bu, manevî değerlerin aleyhine olmamalıdır.

Said Halim Paşa'nın iktisadî meseleleri aslında ahlâkın bir şubesi olarak değerlendirdiği, iktisadî davranışı da sosyal ilişkilerin bir parçası olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bir disiplin olarak İktisat'ı ise ele almamıştır. Bu tavrıyla Paşa'nın, iktisadî, klâsik doktrine uygun olarak ahlâkın altında yer alan 'ilm-i tedbîr-i menzil' olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Fakat son dönem yazılarında Paşa'nın iktisada dair üretilecek bilgi için Fıkıh'ı adres gösterdiği görülmektedir. Zira ona göre Fıkıh ilmi, İslâm'ın ürettiği ve ona has olan çok önemli ve mükemmel bir ilimdir (s.238). Paşa Fıkıh'ı şemsiye bir ilim olarak, doğa bilimleri dışındaki bütün ilimleri kapsadığını düşünmekte, fakat aslında Fıkıh'ı bir bilgi kümesi olarak değil, bir anlama ve bilgi üretmenin yöntemi olarak görmektedir. Paşa "fizik ilimleri sahasında deney metodu ne ise, sosyal ve ahlâkî ilimler içinde fıkıh da odur." (s.238) diyerek bunu açıkça belirtmiştir. İktisadî meselelere dair bir ilim geliştirilecekse, onun bize ait olması için yine Fıkıh'a müracaat edilmelidir. Nitekim Paşa'ya göre "iktisadî esaslarımızı, Şeriat'in tamamen hikmet ve isabet olan ruhuna uygun bir şekilde ortaya koymak için, kendisine başvuracağımız bir ilim varsa, o da fıkıhtır." (s.239).

Said Halim Paşa'nın dört yıla yakın sadrazamlık yaptığı dikkate alınırsa, sadece düşüncesi içerisinde iktisadî meselelere yaklaşımını değil, aynı zamanda döneminde uygulanan iktisat politikalarına da bakılması gerektiği düşünülebilir. Fakat döneminde tutarlı ve sistemli bir iktisat politikası uygulandığı söylenemez. Bunun en büyük sebebi hiç kuşkusuz zamanın hareketliliği ve savaş durumunun zorunluluklarıdır. Fakat aynı

zamanda Paşa'nın, önceliğini iktisat politikalarına vermediğinin de bir göstergesidir. Sadrazamlığının özellikle ilk dönemlerinde kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili yaptıklarından, aynı zamanda yerli malı tüketimini ve üretimini artırmak için kurulan İstihlâk-i Millî Cemiyeti'ne üyeliğinin bulunmasından hareketle “milli iktisat” taraftarı olduğu söylenmiştir (Bostan, 1992: 108). Fakat Paşa'nın, genel anlamda, uygulanması gereken politikaların kendimize ait olması gerektiği düşüncesinde olduğunu söyleyebilirsek de buradan “milli iktisat” taraftarı olduğu hükmüne varmak zordur. Sadrazamlığının ikinci kısmında liberal politika taraftarı Câvid Bey'i Maliye Nâzırı yaptığını da hatırlamak gerekmektedir. Dolayısıyla Paşa'nın iktisat politikası anlamında belli bir görüşü benimseyip uygulamadığını, savaş yılları olduğunu da dikkate alarak içinde bulunulan duruma göre hareket ettiğini söylemek daha doğru olacaktır.

Said Halim Paşa, Avrupa'nın ve Osmanlı'nın sosyal yapısını ve tarihini mukayese ederken iktisadî meselelere de temas etmektedir. Paşa'ya göre Avrupa toplumlarında burjuva sınıfı önemli bir rol oynamıştır. Burjuva sınıfı mensupları müteşebbis ve cesaret sahibidir, çalışmayı severler. Buna karşılık Osmanlı toplumunda memurlar vardır. Osmanlı toplumunda Paşa'ya göre her aydının ideali memur olabilmektir. Fakat bu memurlar kayıtsız insanlardır ve müteşebbis bir ruha sahip değillerdir. Bu yüzden de Avrupa'daki burjuva sınıfının yaptıklarını yapamazlar ve yapamamışlardır (s.62-63). Fakat Paşa'ya göre, Avrupa'da sanayi ve ticaretle uğraşan bu burjuva sınıfı aynı zamanda bencil ve maneviyâta kapalıydı. Bu bencillikleri ve zenginlikleri dolayısıyla Avrupa toplumları için iktisadî meseleler zamanla sosyal ve manevî meselelere göre daha önemli hale geldi. İnsanlar para kazanmak ve bir gösteriş içerisinde yaşamak hırsına kapıldı. Sadece kendisini düşünmek ve diğerlerini sömürmek bu kişilerin özellikleri haline geldi. İstenen bütün maddî zevklere ulaşma hırsı, o yoldaki her şeyi mübah haline getirdi. Oysaki manevî meseleler bir toplumun huzuru için daha önemli olması gerekirdi (s.241). Paşa'ya göre bir toplumun iktisadî refah içerisinde olması, o toplumun sosyal ve manevî yapı bakımından da üstün veya ileri olduğu manasına gelmez (s.240). Zira Paşa'ya göre Osmanlı toplumu iktisadî bakımdan Avrupa karşısında geri olsa da, sosyal yapısı ve manevî durumu bakımından onlardan çok daha iyi durumdadır. Avrupa tarihini burjuva sınıfı, sanayinin gelişimi ve kapitalizmin yayılması üzerinden okuması, Said Halim Paşa'nın Marksist literatüre aşina olduğu ve tarih düşüncesine etki ettiği şeklinde anlaşılabilir (Şeyhun, 2010: 176).

Sonuç olarak Said Halim Paşa'nın bir toplumun gelişmişliğini sadece iktisadî durumuna ve refahına bağlamadığını, sosyal ve manevî yapısına daha fazla önem verdiğini söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle bir toplumun kalkınmasını bütün olarak ele alarak,

iktisadî büyümenin toplumun kendi değerlerini feda etmeden olması gerektiğini vurgulamaktadır (Yıldız, 2011: 54).

SONUÇ

Said Halim Paşa küçüklüğünden itibaren iyi bir eğitim almış, hem Osmanlı toplumunu ve hem de Avrupa toplumlarını içeriden tanıma fırsatı bulmuştur. Siyasî olarak çalkantılı bir dönemde görevler üstlenmiş, sadrazamlığa kadar yükselmiş, 1. Dünya Savaşı yıllarında ülke yönetiminin başında yer almıştır. Fakat düşünce dünyası ve mütefekkirliği siyasî hayatının önündedir. Zengin bir birikime sahip, fakat oldukça az yazan bir düşünürdür. İçerisinde yaşadığı toplumun sorunlarını tespit etmeye çalışmış, tedavi yöntemleri teklif etmiş ve fakat hiçbir zaman dışarıdan bakarak toplumuna yabancılaşmamıştır. Batı'yı körü körüne taklit eden aydınları eleştirmiş, bu yaklaşımın toplumu felâkete sürükleyeceğine inanmıştır. Geri kalmışlığın İslâm'dan kaynaklanmadığını, bilakis İslâm'dan uzaklaşmaktan doğduğunu söyleyerek, çözümün İslâmlaşmak olduğunu söylemiştir.

Said Halim Paşa üretilecek düşüncelerin ve uygulanacak politikaların kendi sosyal yapımıza uygun olması gerektiğini, Avrupa'nın sosyal yapısının bizimkinden farklı olduğundan onların yol haritasının uygulanamayacağını ısrarla vurgulamıştır. Bu yönüyle ilk Türk sosyologlardan biri olduğu söylenebilir. Ama sosyolojiyi sadece toplumun fotoğrafını çekmek için kullanmış, tespitle yetinmeyerek bu yapıya uygun çözüm yolları önermiştir. Bu yaklaşımıyla, Batılılaşma ile modernleşmeyi ayırmış, çok daha sonraları tartışılacak olan *Batı dışı modernlik* önermiştir.

Said Halim Paşa'nın hem düşünce hem de uygulanan politikalar anlamında kendisinden sonra etkisinin çok olduğuna dair bir delil bulmak zordur. Fakat düşüncelerinin, şiirin gücünü kullanan ve aynı düşünceleri nazımlaştıran Mehmed Âkif kanalıyla yaygınlaştığı söylenebilir. Paşa'nın yazılarının mütercimi ve yayımcısı olarak Âkif'in Safahat'ına bu gözle bakıldığında birçok ortak yaklaşım biçimi görülecektir. Safahat'ın o günden bugüne kadar en fazla okunan kitaplardan biri olması da etki gücünü göstermektedir.

İktisadî meseleler Said Halim Paşa'nın düşünce dünyası içerisinde merkezî bir yer işgal etmemektedir. Fakat tamamen görmezden gelmiş de değildir. Bir ilim dalı olarak iktisadın, İslâm ilim geleneği içerisinde doğa bilimleri dışındaki neredeyse bütün ilimleri kapsadığını düşündüğü Fıkıh içerisinde ele alınması gerektiğini söylemiştir. Toplumsal hayat içerisinde ise iktisadî davranışları sosyal hayatın bir parçası olarak görmüştür. Avrupa'nın iktisadî sisteminin kendi tarihsel tecrübesinin ve sosyolojik durumunun bir

neticesi olduğunu, dolayısıyla olduğu gibi almanın mümkün olmadığını, alınmaya çalışıldığı takdirde uyumsuzlukların çıkacağını belirtmiştir. Sadrazam olarak görev yaptığı süre içerisinde uygulanan iktisat politikalarına bakıldığında ise dönemin şartlarından dolayı pragmatik olduğunu söyleyebiliriz.

Said Halim Paşa, düşüncelerini temellendirirken ideal olan ile reel olanın farkında olarak hareket etmiştir. İslâm'ın öngördüğü ideal toplum modelini ortaya koymuş ve fakat bununla yetinmemiştir. Aynı zamanda tarih boyunca müslümanların durumunu analiz etmiş, içinde yaşadığı Osmanlı toplumunun yapısını ortaya koymaya çalışmış ve nihayet ideal olana göre eksikliklerini tespit ederek İslâm'dan hareketle çözüm yolu önermiştir. Ona göre “her yol Roma'ya” değil, “her yol Mekke'ye gider”.

KAYNAKÇA

- Akın, M. H. (2011). Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi, *TYB Akademi*, 3, 141-149.
- Bostan, M. H. (1992). *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınevi, İstanbul.
- Bostan, M. H. (2011). Sadrazam Said Halim Paşa, *TYB Akademi*, 3, 11-26.
- Bostan, M. H. (2008). Said Halim Paşa, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.35, 557-560.
- Bülbül, K. (2011). Said Halim Paşa'yı Yüzyıl Sonra Yeniden Okumak, *TYB Akademi*, 3, 125-140.
- Düzdağ, M. E. (2006). Said Halim Paşa Hayatı ve Eserleri, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Said Halim Paşa, (2006). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul.
- Şeyhun, A. (2010). *Said Halim Paşa*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, M. C. (2011). Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslâmcılık ve Milliyetçilik, *TYB Akademi*, 3, 45-65.